

सामाजिक चळवळी : एक सखोल अभ्यास

प्रा. डॉ. सुनील रामरावजी अखंडे

हजरत बाबा ताजुद्दीन कला वाणिज्य महाविद्यालय नागपूर.

प्रस्तावना

मानव हा स्वभावतः सामाजिक प्राणी आहे. समाजात राहात असताना त्याच्या गरजा, अपेक्षा, मूल्ये आणि आकांक्षा सतत बदलत असतात. समाजातील अन्याय, विषमता, शोषण, असमानता किंवा प्रगतीची आकांक्षा यांमुळे लोक एकत्र येऊन संघटित प्रयत्न करतात. या संघटित आणि उद्देशपूर्ण प्रयत्नांना सामाजिक चळवळ असे म्हणतात. सामाजिक चळवळी या समाजपरिवर्तनाच्या प्रक्रियेतील महत्त्वाचा घटक मानल्या जातात. त्या केवळ विरोधापुरत्या मर्यादित नसून सकारात्मक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठीही कार्य करतात. इतिहासाच्या प्रत्येक टप्प्यावर सामाजिक चळवळींचा प्रभाव दिसून येतो. गुलामगिरीविरोधी चळवळ, स्त्री-स्वातंत्र्य चळवळ, शेतकरी चळवळ, पर्यावरण संरक्षण चळवळ अशा विविध स्वरूपांतून सामाजिक चळवळी समाजाला दिशा देत आल्या आहेत. भारतातही अनेक सामाजिक सुधारणा चळवळी उभ्या राहिल्या ज्यांनी समाजातील जाचक प्रथा मोडून काढण्यास हातभार लावला.

सामाजिक चळवळीची व्याख्या:

'Movement' या इंग्रजी शब्दासाठी 'चळवळ' किंवा 'आंदोलन' हे दोन्ही शब्द वापरण्यात येतात मात्र आंदोलन हा शब्द हिंदीत जास्त प्रचलित आहे. सामाजिक चळवळ कशाला म्हणतात? याबाबत सामाजिक शास्त्राच्या अभ्यास करणाऱ्या अभ्यासकांचे एकमत आढळत नाही. उलट राजकीय विचारवंत तसेच नेत्यांकडून त्याचा विविधरित्या उपयोग होताना दिसतो. ऐतिहासिक घडामोडींचे विश्लेषण, राजकीय किंवा सामाजिक गटाचे कार्यक्रम मग ते कितीही मर्यादित स्वरूपाचे असो. 'कार्यक्रम' या अर्थानेही हा शब्द वापरला गेला आहे. 19 व्या शतकाच्या सुरुवातीला युरोपमध्ये 'सोशल मुव्हामेन्ट' हा शब्द फार मोठ्या प्रमाणात वापरण्यात आला. तो सामाजिक परिवर्तनाचा काळ होता. शोषित वर्गाच्या उद्धारासाठी काम करणाऱ्या राजकीय व्यक्तींनी, नवीन समाज रचना अस्तित्वात आणण्यासाठी व त्या अनुषंगाने ध्येयधोरणे आणि आर्थिक संबंध बदलविण्यासाठी जे कार्य केले त्या संदर्भात हा शब्द वापरण्यात आला. काही वेळा एखाद्या गटाचा, समूहाचा किंवा विशिष्ट प्रसंगांना सरकारी दडपशाहीच्या विरोधात लोकांनी केलेल्या प्रतिकाराचाही सामाजिक चळवळ म्हणून उल्लेख केला जातो. परंतु जोपर्यंत हा प्रतिकार एखाद्या व्यक्तीचा किंवा काही व्यक्तींचाच असतो तोपर्यंत त्या प्रतिकाराला 'सामाजिक चळवळ' म्हणता येणार नाही, असे मत स्कॉट यांनी मांडले आहे. सामाजिक चळवळ म्हणजे विशिष्ट उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी किंवा सामाजिक बदल

घडवून आणण्यासाठी लोकांनी केलेला संघटित, सातत्यपूर्ण आणि जाणीवपूर्वक प्रयत्न होय. सामाजिक चळवळ ही केवळ अचानक उसळलेली प्रतिक्रिया नसून ती दीर्घकालीन विचारपूर्वक राबवलेली कृती असते.

समाजशास्त्रज्ञांच्या मते, सामाजिक चळवळीमध्ये खालील घटक आढळतात:

समान उद्दिष्ट किंवा ध्येय

संघटित नेतृत्व

लोकसहभाग

सामाजिक बदलाची अपेक्षा

दीर्घकालीन कार्यपद्धती

सामाजिक चळवळीची वैशिष्ट्ये

१. सामूहिक कृती – सामाजिक चळवळ ही एकट्या व्यक्तीची नसून समूहाची कृती असते.
२. निश्चित उद्दिष्ट – प्रत्येक चळवळीमागे ठराविक ध्येय असते.
३. परिवर्तनवादी दृष्टिकोन – समाजातील विद्यमान स्थितीत बदल घडवण्याची इच्छा.
४. संघटन व नेतृत्व – चळवळीचे नेतृत्व प्रभावी असणे आवश्यक.
५. विचारसरणीवर आधारित कार्य – चळवळ एखाद्या तत्वज्ञानावर आधारित असते.

सामाजिक चळवळींचे प्रकार

सामाजिक चळवळी विविध प्रकारच्या असतात:

१) सुधारक चळवळ

समाजातील काही विशिष्ट प्रथा किंवा रूढींमध्ये सुधारणा करण्यासाठी उभारलेली चळवळ.

उदा. राजा राममोहन रॉय यांनी सती प्रथेविरुद्ध चालवलेली चळवळ.

२) क्रांतिकारी चळवळ

संपूर्ण सामाजिक किंवा राजकीय व्यवस्थेत आमूलाग्र बदल घडवून आणण्यासाठी केलेला प्रयत्न.

उदा. French Revolution (फ्रेंच राज्यक्रांती).

३) प्रतिक्रियावादी चळवळ

आधी झालेल्या बदलांना विरोध करण्यासाठी उभारलेली चळवळ.

४) पर्यावरणीय चळवळ

पर्यावरण संवर्धनासाठी उभारलेली चळवळ.

उदा. चिपको आंदोलन.

५) स्त्री-मुक्ती चळवळ

स्त्रियांच्या हक्कांसाठी आणि समानतेसाठी उभारलेली चळवळ.

उदा. सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य.

भारतातील सामाजिक चळवळी

भारतामध्ये सामाजिक चळवळींचा इतिहास अत्यंत समृद्ध आहे.

१) समाजसुधारणा चळवळ

१९व्या शतकात अनेक समाजसुधारकांनी सामाजिक परिवर्तनासाठी कार्य केले. महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी अस्पृश्यता आणि जातिभेदाविरुद्ध आवाज उठवला. त्यांनी स्त्रीशिक्षणाला प्रोत्साहन दिले.

२) स्वातंत्र्य चळवळ

भारतीय स्वातंत्र्य संग्राम ही एक व्यापक सामाजिक व राजकीय चळवळ होती. महात्मा गांधी यांच्या नेतृत्वाखाली असहकार आंदोलन, सत्याग्रह यांसारख्या चळवळी राबवण्यात आल्या. या चळवळींनी संपूर्ण देश एकत्र आणला.

३) दलित चळवळ

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दलित समाजाच्या हक्कांसाठी संघर्ष केला. त्यांनी सामाजिक समानतेचा पुरस्कार केला आणि भारतीय संविधानाद्वारे समानतेचा अधिकार दिला.

४) शेतकरी चळवळ

शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांवर आधारित चळवळी भारतात सातत्याने उभ्या राहिल्या. किमान आधारभूत किंमत, कर्जमाफी, सिंचन सुविधा यांसाठी आंदोलने झाली.

५) पर्यावरण चळवळ

निसर्गसंवर्धनासाठी विविध संघटनांनी चळवळी उभारल्या. जंगलतोड, धरणे, औद्योगिकीकरण यामुळे पर्यावरणावर होणाऱ्या परिणामांविरुद्धात आवाज उठवला गेला.

सामाजिक चळवळीची कारणे

१. सामाजिक विषमता

२. आर्थिक शोषण

३. राजकीय अन्याय

४. सांस्कृतिक संघर्ष

५. जागृती व शिक्षणाचा प्रसार

६. माध्यमांची भूमिका

समाजातील अन्यायाची जाणीव निर्माण झाल्यावर लोक संघटित होतात. शिक्षणामुळे आणि माध्यमांमुळे लोक अधिक सजग झाले आहेत.

सामाजिक चळवळीचे टप्पे

१. असंतोषाची जाणीव – अन्यायाची भावना निर्माण होणे.

२. संघटन – समान विचारांच्या लोकांची एकजूट.

३. आंदोलनाची सुरुवात – मोर्चे, आंदोलन, प्रचार.

४. संघर्ष व संवाद – शासनाशी वाटाघाटी.

५. परिणाम – सुधारणा, कायदे किंवा धोरणांमध्ये बदल.

सामाजिक चळवळीतील नेतृत्वाची भूमिका

नेतृत्व हे सामाजिक चळवळीचे हृदय असते. प्रभावी नेतृत्व लोकांना प्रेरित करते, दिशा देते आणि संघर्षाला वैचारिक अधिष्ठान देते. महात्मा गांधी, डॉ. आंबेडकर, फुले यांसारख्या नेत्यांनी आपल्या विचारांनी समाजात जागृती केली.

सामाजिक चळवळी आणि माध्यमे

आजच्या काळात सोशल मीडियामुळे चळवळींना वेगळी दिशा मिळाली आहे. माहिती त्वरित पसरते आणि लोकांपर्यंत पोहोचते. त्यामुळे चळवळी अधिक व्यापक आणि प्रभावी बनल्या आहेत.

सामाजिक चळवळींचे परिणाम

१. सामाजिक जागृती वाढते.
२. कायद्यात सुधारणा होतात.
३. लोकशाही अधिक मजबूत होते.
४. सामाजिक मूल्यांमध्ये परिवर्तन घडते.

तथापि, काही वेळा चळवळी हिंसक स्वरूप धारण करतात किंवा अपेक्षित परिणाम साध्य होत नाहीत.

जागतिक पातळीवरील सामाजिक चळवळी

जगभरात नागरी हक्क, स्त्री-स्वातंत्र्य, पर्यावरण, मानवाधिकार यांसाठी अनेक चळवळी झाल्या. अमेरिकेतील नागरी हक्क चळवळ ही याचे उदाहरण आहे.

निष्कर्ष

सामाजिक चळवळ ही समाजपरिवर्तनाची एक प्रभावी प्रक्रिया आहे. ती समाजातील असमानता दूर करण्यासाठी आणि न्याय, समानता, स्वातंत्र्य या मूल्यांची स्थापना करण्यासाठी कार्य करते. इतिहास साक्ष देतो की सामाजिक चळवळींमुळे समाज अधिक प्रगत आणि समताधिष्ठित झाला आहे.

आजच्या जागतिकीकरणाच्या आणि तंत्रज्ञानाच्या युगात सामाजिक चळवळींचे स्वरूप बदलले असले तरी त्यांचे महत्त्व कमी झालेले नाही. उलट, नव्या समस्यांना सामोरे जाण्यासाठी संघटित सामाजिक प्रयत्नांची गरज अधिक आहे. म्हणूनच सामाजिक चळवळी या लोकशाही व्यवस्थेचे बळकटीकरण करणाऱ्या आणि समाजाला नवी दिशा देणाऱ्या शक्ती आहेत.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. घनश्याम शाह. भारतातील सामाजिक चळवळी. जयपूर: रावत पब्लिकेशन्स, 2004.
2. राजेंद्र व्होरा आणि सुहास पळशीकर. भारतीय लोकशाही आणि सामाजिक चळवळी. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स, 1996.
3. य. दि. फडके. भारतीय समाजसुधारक. पुणे: कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, 2001.
4. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर. जातिभेदाचा उच्छेद. मुंबई: जनता प्रकाशन, 1936.
5. महात्मा ज्योतिराव फुले. गुलामगिरी. पुणे: विविध प्रकाशन आवृत्त्या.
6. Ghanshyam Shah. Social Movements in India: A Review of Literature. New Delhi: Sage Publications, 2004.
7. M. S. A. Rao, ed. Social Movements in India. New Delhi: Manohar Publishers, 1979.
8. एम. एस. ए. राव, संपा. भारत में सामाजिक आंदोलन. नई दिल्ली: मनोहर पब्लिशर्स, 1979.
9. टी. के. ओम्मेन. राष्ट्र, नागरिक समाज और सामाजिक आंदोलन. नई दिल्ली: सेज पब्लिकेशन, 2004.